

לקורות 'בהלה' בשנת תקצ"ה

כל המתבונן לחיי ישראל ברוסיה בימי ניקולאי הראשון והמחפש אחר עקבותיהם בספרות של בני הדור ההוא, הוא יודע את הסתירה העמוקה שהיתה בין המשכילים והעם ביחסם לממשלת ניקולאי ולפוליטיקה שלו בנוגע לנתיניו היהודים. השקפותיהם על הימים שחיו בהם היו שונות לגמרי. העם ראה את הימים ההם רק כראות תקופה מרה של רדיפות ונגישות קשות ואכזריות המתחדשות יום יום, היא תקופת הקאנטוניסטים, 'החוטפים', הגירושים מן הכפרים, גזירת בתי-הספר ושליחת-יד באמונת ישראל, - והאינטליגנציה העברית המועטה של הזמן ההוא ראתה את התקופה ההיא כראות תקופה הרת עתידות טובות ומלאה דאגות מצד הממשלה להטבת חיי היהודים. 'הממשלה שלנו - כותב אחד ממשכילינו (שניאור זקש) בשנת ת"ר ב"מכתב מרוסיה" הנדפס בעתונו של יאסט - איננה מסחת דעתה אף מצד אחד של חיינו; היא דואגת גם להשכלתנו, גם למעמדנו החמרי,¹ והעם - הוא מתאונן בשירתו הפשוטה:

אז ניקאַלץ פּאַוּלאָוויטש איז מלך געוואָרן,
זענען ייִדישע הערצער אומעטיק געוואָרן,
אוי וויי, אוי וויי!²

המשכילים פיהם מלא תהילות ותשבחות לכבוד המיניסטר אוֹבְרוֹב, יוצר בתי-הספר של הממשלה ליהודים, - והעם רואה בבתי-ספר אלו גזירה קשה וקורא: שקולֵס נִיַּה זְלִיִּים.³ רק הבגדים - כותב משכיל עברי בשנות הארבעים של המאה שעברה - המה החומות המבדילות אשר יעמדו בין היהודים ובין הנוצרים, לחשוב זה את זה למין אדם אחר, אשר לא זה רצון הממלכה האוהבת כל בניה באהבה נאמנה.⁴ והעם, כשהכריחו אותו ביד חזקה לשנות את מلبושו, הוא נאנח במרירות:

* שאול גינזבורג (1866-1940) - היסטוריון וחוקר ספרות, עיתונאי וחלוץ העיסוק בפולקלור. כתב מאמרי מחקר וביקורת בכתבי-העת הרוסי ווסכוד, בעיתונים עבריים המליץ והצפירה, ייסד את העיתון היומי הראשון בידיש בפטרבורג דער פֿריינד (1903) והעניק לו צביון ציוני. יחד עם פסח מאָרעק הוא הוציא לאור את הקובץ ייִדישע פֿאַלקסלידער אין רוסלאַנד (1901), שהפך ציון-דרך בהתפתחות מאספי הפולקלור בידיש (מהדורה מצולמת ראתה אור בהוצאת הספרים של אוניברסיטת ברי-אילן ובעריכתו של דב נוי ב-1991). כתבי-העת הָעֵבֶר יצא לאור בפטרבורג בעריכתו. רשימתו של שאול גינזבורג וסיפורו העברי של א"מ דיק הועתקו ממנו: העבר 2, שבט-ניסן תרע"ח, 34-44.

א זון מיט אַ טאַטן,
טוט אויס די כּאַלאַטן,
די טייערע בגדים
מיט די כּשרע פּאַדעם!
לאַמיר וויינען, לאַמיר שרייען
צו דעם קיסר ניקאַליען!⁶

'עבודת הצבא היא בדרך כלל טובה לנו ליהודים - מביע את דעתו סופר עברי אחר של הזמן ההוא - כי ראשית, הרחיקו הנבון הגיוסים מקרבנו הרבה אנשים רעים והולכי־בטל, והשנית, הרבה מהגלקחים לעבודת הצבא זכו להצלחה והיטיבו את אופן התנהגותם'.⁶ והעם, כשזכוהו בעבודת הצבא, מתאונן בנהי ובתלונה:

אוי, אַבּ הרחמים שוכן במרומים,
דו ביסט אַ פּאַטער איבער אַלע יתומים!
בעסער צו לערנען חומש מיט רש"י,
איידער צו עסן די יונישע קאַשע.
בעסער צו ליגן
צען איילן אין דער ערד,
איידער צו טראַגן
דעם סאַלדאַטסקן שווערד, וכנ'.⁷

במלה אחת, ניגוד גמור אנו מוצאים בין השקפות העם על ממשלתו של ניקולאי הראשון ובין השקפות המשכילים בעם. ובכל זאת, אלו ואלו היו צודקים מצד ידוע. המשכילים, אשר בתוך עמם ישבו וברובם היו מבני דלת העם, אי אפשר שלא ראו בצער אחיהם, שלא ידעו את גודל עניים ואת מרירות חייהם המוקפים הגבלות והמלאים לחץ; אי אפשר שלא הבינו את הגסות שבאמצעים אשר השתמשה הממשלה בכדי 'להשכיל' ביד חזקה את היהודים; שלא הרגישו באכזריותם של האמצעים אשר השתמשה בהם כדי להפיץ 'אור' בתפוצות ישראל. אבל הם, המשכילים, העלימו עיניהם ממרירות ההווה והביטו אך לעתיד; תקוותם היתה חזקה כי התקונים הנמרצים, בכל גודל משאם וכאבם, באים להמציא ברכה לישראל ולהעלותו סוף סוף למדרגת אזרח. והעם התבונן רק אל ההווה המר ובעבר היקר לו מכל הון. וכשקיצרו ביד חזקה את בגדיו וכשקיצרו בזרוע נטויה את פיאותיו, הרגיש בתחבולות אלו אך הפרעת מנהגיו הנושנים והקדושים בעיניו; וכשקיבצו בחזקה את בניו אל בתי־הספר של הממשלה, ראה בזה שליחת־יד בקניניו ההיסטוריים, באמונת אבותיו, שאליה היה מסור בכל נפשו ולבבו. ועוד גם זאת; חוש־החיים הבריא הגיד לעם כי ההשכלה, המרחבת דעתו של אדם וממילא גם את משאלותיו והצטרכויותיו, היא תהפוך לאנשים חסרי הזכויות היותר פשוטות - למקור צער ויגון, למין רעב שאי אפשר להשקיטו ולשברו. והרגש הלאומי של שמירת־עצמו גילה לעם את הסוד הכמוס בהרצאתו הנסתרה של המיניסטר לעניני השכלה

אוברוב לפני המלך ניקולאי הראשון: 'היהודים האדוקים מפחדים שהלימוד בבתי-הספר החדשים יקטין בין אחיהם את הקנאות המביאה לידי הבדלה מאחרים ויגיעם לידי היסוד הכללי של האזרחיות. בנידון זה - אומר המיניסטר בפה מלא - הצדק עמם. וכי אמונת-הצלב, האיננה הסמל היותר טהור של האזרחיות הכללית?'.⁸ והעם הגן על עצמו ולחם בלי הרף - לו גם מלחמה פאסיבית - בתיקונים, אשר המשכילים הרבו להללם ולשבחם.

תוגה עמוקה היתה שפוכה על פני חיי היהודים בתקופת ניקולאי הראשון, אבל לשווא תחפשו אחרי הרגש הזה בספרות המשכילים של הזמן ההוא: את התוגה הזאת אנו מוצאים אך בשירי העם:

טרערן גיסן זיך אין די גאָסן,
אין קינדערשע בלוט קען מען זיך וואָשן.
געוואָלד, וואָס איז דאָס פֿאַר אַ קלאַג, -
צי דען וועט קיין מאָל ניט ווערן טאָג?...⁹

כמובן, שבעתות כאלו, שכמעט יום יום הביא אתו גזירות ונגישות חדשות, היה לב העם מלא חשש ומורא, כי גדול היה פחד האויב האורב תמיד בקרבנו. ויהי בשנת תקצ"ה ותתפשט בתפוצות ישראל ברוסיה השמועה, כי בקרוב עתיד להינתן צו אשר יקשה או יאסור לגמרי ליהודים להנשא. השמועה צמחה וגדלה; אמרו, כי כל בחורי ישראל וכל הפנויים בכלל ינתנו לעבודת הצבא, והילדות - לבתי-חרושת של הממשלה. אין עיר בישראל שלא הגיעה שמה השמועה הנוראה, אשר מלאה את הלבבות פחד ובהלה. וכדי להקדים את האסון המאיים לישראל ועתידו, מהרו האבות להשיא את בניהם ובנותיהם. ככל עיר ועיר השיאו בחפזן ילדים קטנים ורכים, ותימלא הארץ חופות ונשואין. הם המה הימים הנודעים בשם 'הבהלה',¹⁰ אשר זכרונם שמור בשירי העם ובסיפוריו, אבל מעטות ודלות הנה עקבות 'הבהלה' בספרותנו של הזמן ההוא. לכן ראוי לדעתנו לפרסום כתב-היד הנמצא תחת ידינו, הנוגע בענין אשר אנו מדברים עליו. שם כתב-היד הוא: 'הבהלה אשר היתה בעיר ההרס בשנת תקצ"ה. מאתי המחבר אין כסף, מילידי ווילנא הבירה. פה ווילנא'. מחברו הוא - הסופר הווילנאי אייזיק מאיר דיק ז"ל, הנודע בסיפוריו הרבים בשפה היהודית ובספריו בעברית: האורה, מחזה מול מחזה, זפרונה ומסכת עניות (לספר האחרון מרמז כנראה א.מ. דיק בשער כתב-היד, בכנותו את עצמו: 'המחבר אין כסף'). ברשימת חיבורי דיק, הכתובה בעצם ידו והשמורה אצלנו, הוא רושם בפירוש גם את הס' 'עיר ההרס (בהלה)'.¹¹ 'עיר ההרס' היא - ניאָסביז' (פלך מינסק). לזה מרמו המחבר, באמרו בתוך יתר דבריו, כי 'העיר הזאת זה שנים היתה כאחת מערי הממלכות, מלאה בהמון אדם אשר נהרו בשעריה לבוא אל הנסיך ר'. כידוע, היתה העיר ניאסביז' לפנינו מקום מושבם של הנסיכים ראדזיביל. אשתו השניה של א.מ. דיק היתה מניאסביז';¹² בעיר הזאת גר בשנת 'הבהלה', ובחיבורו זה הוא מספר באריכות מה שראו שם עיניו בימי המהומה.

אותו הניגוד שבין השקפות העם והמשכילים, אשר הראינו לעיל, הננו מוצאים גם

בחיבורו של א.מ. דיק. המשכיל הווילנאי מדבר על ענין 'הבהלה' רק בסגנון הלצי; והוא רואה את מקור המהומה והמבוכה אך בערמתם של המנהיגים, בסכלות ההמון ובמהירותו להאמין לכל שמועת שקר. אולם 'הבהלה', שהתפשטה אז בכל ערי ישראל, היתה לא רק חזיון-היתול בלבד, אך גם חזיון-תוגה; אבל את הצד הטרגי שבו אין דיק תופס לגמרי, אף כי גם בכלל ניכרת בספריו הבנת הפסיכולוגיה של המון העם. הוא איננו מרגיש בטרגדיה של המון נרמס ונרדף, הלוחם - בטכסיסים השגורים אצלו - על קיומו ושאריתו. ובנוגע 'לקלות-דעתו' של ההמון ול'מהירותו להאמין' לכל דבר שקר, הן אין לשכוח, כי בנוגע ליהודים היו הימים ההם ימי 'האפשרויות הבלתי מוגבלות', והיה מקום להאמין לכל גזירה קשה, שקרובה היא לבוא. הן לולא מלחמת סבסטופול, עתידים היו - עפ"י הפקודה אודות ה'ראזריאדען' (פיזור-האוכלוסין) משנת 1852 - שני שלישים מיהודי רוסיה להישלח למדברות סיביר בתור 'הולכי-בטל'.

אבל בכל אופן, הפרטים אשר מספר לנו דיק בחיבורו זה המה מענינים מאד, וראויים דבריו להישמע כדברי עד ראייה, המגלה לפנינו דף חשוב מהפרק האיום בתולדותינו, אשר שמו הוא: ממשלת ניקולאי הראשון.

הערות

- 1 *Israelitische Annalen*, No. 5, 1839
- 2 גינזבורג-מאָרעק, שיריעם יהודים ברוסיה, מס' 43. ובעברית: כאשר ניקולאי פאוולוביץ' היה למלך / נעגמו בעצב לבבות היהודים / אוי ואבוי, אוי ואבוי!
- 3 אין לנו חפץ בבתי-הספר.
- 4 לקט אומרים, עמ' 90.
- 5 גינזבורג-מאָרעק, שם, מס' 52. בעברית: אָב וּבָנוּ / הַלּוֹקִיכֶם הַסִּירוּ, / בְּגֵדֵיכֶם הַיְקָרִים / הַתְּפוּרִים בְּחוּטִים בְּשָׂרִים! / הֶבֶה נֶצֶעַק, נִבְכָּה נָא מֵר' / אֶל נִקּוֹלַאי, הוֹד הַקִּיסָר.
- 6 דער ערשטער נאַבאַר, מאת א.מ.ד., עמ' 32.
- 7 גינזבורג-מאָרעק, שם, מס' 49. בעברית: הוּי, אָב הַרְחֵמִים שׁוֹכֵן בְּמֵרוּמִים! / הֵרִי אָב אֶתָּה לְכָל הַיְתוּמִים! / מוּטָב לְלַמּוֹד הוּמָשׁ עִם רִשׁוֹ, / מֵאֲשֶׁר לְאָכּוֹל אֶת הַיֵּסֶת הַצָּבֵא. / עֲדִיף לִי לְשִׁכְבַּ קְבוּר / עֶשֶׂר אַמּוֹת בְּאֶדְמָה, / מֵאֲשֶׁר לְחֹגוֹר / אֶת חֶרֶב הַחַיִּילִים, וכו'.
- 8 מתוך קובץ-ההוראות וההחלטות של משרד ההשכלה הלאומית, 1863-1864, עמ' 703 (ברוסית).
- 9 גינזבורג-מאָרעק, שם, מס' 50. בעברית: בְּחוּצוֹת נִיגְרוֹת הַדְּמָעוֹת, / אֶפְשָׁר לְרַחוּץ בְּדָם תִּינּוֹקוֹת. / אָבוּי, מַה טִּיב הָאֶסוֹן הָאֵיּוֹם, / - כְּלוּם לְעוֹלָם לֹא יָבּוּא וַיְגִיֵּה אֹרֵי הַיּוֹם?
- 10 כפי שסיפר א.צ. צווייפל ז"ל, השיאו אביו לאשתו הראשונה בשנת 'הבהלה'. האסוף לשנת תרמ"ט, עמ' 214.
- 11 את ספרו זה העתיק דיק גם לשפה היהודית והדפיס את ההעתקה. לדאבוני לא עלתה לי לראותה. 'הבהלה' בשפת עבר טרם נרפסה עד הנה, והננו מפרסמים בזה את הספר בראשונה. [הערת המעתיק: יש כאן טעות. נוסח ראשון של הסיפור 'הבהלה' ראה אור בהמליץ בשנת 1867, גל' 41 (עמ' 305-306), 42 (עמ' 312-313) ו-43 (עמ' 322-323). סמוך לכותרת רשום: 'אשר היתה בעיר ההרס בשנת תקצ"ה (1835); נעתק מכתבי איש אמ"ד ע"י רש"ד'. בסוף הסיפור נרשם: 'ווילנא, בחודש תמוז תרכ"ז (1867)'.]
- 12 הצפירה, תרנ"ג, גל' 59.